

Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi

Timuçin Kodaman*

Ermeni Meselesi¹, Şark Meselesi'nin² önemli bir halkasını ve aynı zamanda Anadolu topraklarındaki uzantısını teşkil etmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında daha çok diplomatik çevrelerde sık kullanılmaya başlanan Şark Meselesi kavramı, Hıristiyan, Müslüman veya Türk-Avrupa ilişkilerini içerecek şekilde, 1815 Viyana Kongresi'ne hatta önceki asırlara kadar götürülebilir.

Şark Meselesi çerçevesinde büyük devletlerin (büyük güçlerin) Balkanlardaki Hıristiyan unsurları Osmanlı Devleti hâkimiyetinden kurtarma politikasının başarıya ulaşmasının ardından, Anadolu'nun Hıristiyan kavimlerinden olan Ermeniler de, aynı yolla kendi özerklikleri ve egemenliklerini alabilecekleri konusunda ümitlendiler. Avrupalı güçler, özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa dünya hâkimiyeti ve sömürge-kolonialist politikaları çerçevesinde Ermenilerin isteklerine sıcak baktılar. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, Rusya ile imzalanan Ayastefanos Antlaşmasınının 16. maddesi ve İngiltere ve Fransa'nın Berlin Antlaşması'nın (1878) 61. maddesi ile de Ermeniler lehine koydukları hükümlerle Şark Meselesi Anadolu'ya kaydırılmıştır.³

Uluslararası politikada, dünyanın neresinde olursa olsun, meydana gelen siyasi olayları açıklarken büyük devletlerin açık veya gizli olarak oynadıkları rolleri göz ardı etmemek gerekir. Zira her dönemde büyük güçler dünya politikasını yönlendirmektedirler. Bu yönlendirme de, uluslararası politika teorisi çerçevesinde devletlerin dış politika araçları vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir⁴. Ermeni meselesini, büyük devletlerin dış politikada başka bir devleti veya topluluğu etkileme aracı olarak kullandıkları şeklinde değerlendirmemiz mümkündür⁵. Bu sebeple, 1878'den itibaren enternasyonalize edilen Ermeni meselesinin doğuşunda, gelişmesinde ve devamında büyük güçlerin rolünü görmekteyiz. XIX. yüzyılda Düvel-i Muazzama (büyük güç veya süper güç) olarak adlandırılan devletlerarasında İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya ve Amerika Birleşik devletleri bulunmaktaydı. Bu devletlerden özellikle İngiltere ve Rusya birinci derecede, Fransa ikinci derecede, ABD ise üçüncü derecede Osmanlı Devletinde yaşayan Ermenilerle ilgilenmişlerdir. Bu ilgi sonucu da Ermeni meselesine doğrudan veya dolaylı bir şekilde müdahale etmişlerdir. Biz bu çalışmamızda, birinci derecede önemli rol oynayan İngiltere ve Rusya'nın Ermeni meselesine olan ilgilerini açıklamaya çalışacağız.

Konuya girmeden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni meselesinin ortaya çıkışının ve gelişiminin genel hatlarıyla açıklanmasının faydalı olacağı muhakkaktır. Bilindiği üzere Ermeniler, 1071'den beri Anadolu toprakları üzerinde Türklerle barış içinde bir arada yaşamışlardır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu zamanında Ermeniler zanaat, sanat

(*) Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

(**) Bu makale Kök Araştırmalar Dergisi (cilt VII, sayı 1, ss.65-74,2005) yayınlamış yazımın geliştirilmiş halidir.

(1) Ayrıntılar için Gürün (1983); Öke (1986); Uras (1987), Küçük (1984).

(2) Şark Meselesi ile ilgili olarak bakınız: Anderson (2001), Küçük (1999).

(3) Kodaman B., *Ermeni Macerası*, Isparta, SDÜ Yayınları, 2001, s.46-47.

(4) Dış politika amaç ve araçları için bkz: Gönlübol (1985), Sönmezoglu (1989).

(5) Öke M. Kemal, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1986, s.12.

ve ticaretle uğraşarak Türklerden daha rahat bir hayat seviyesine ulaşmışlardır. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlının zayıflaması ve Avrupa'nın emperyalist ve tahrik politikaları sonucunda Ermeniler de ayrılıkçı faaliyetlerine başlamışlardır. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanlarının gayri Müslimlere tanıdığı haklardan yararlanarak, Ermeniler de kiliselerin ve misyonerlerin öncülüğünde ayrılma faaliyetlerine hız vermişlerdir. 1863'de kabul edilen Ermeni Cemaati Nizamnamesi de ayrılıkçı hareketleri cesaretlendirmiştir.

Nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlı ordusunun ağır bir yenilgi alması üzerine Ermeniler, hedeflerine ulaşacak uygun zamanın, zeminin ve fırsatın geldiğini düşünerek, önce Ayastefanos Ateşkes Antlaşması'na kendi lehlerine 16. maddeyi⁶, Berlin Antlaşması'na da 61. maddeyi⁷ koydurarak Ermeni meselesini uluslararası platforma ve diplomasi alanına taşımaya başladılar.

2 Böylece, 1878'den beri Osmanlı ile Ermeniler arasında siyasi husumet girmiş oldu. Ermeniler bununla da yetinmeyerek, ayrılık sürecini hızlandırmak için gizli askeri ve siyasi teşkilatlar kurarak isyana hazırlanmaya başladılar. İsyarla beraber Avrupa'nın kendi lehlerine müdahalesini temin etmeye çalışıyorlardı. Nitekim 1890'dan itibaren Vilayet-i Sitte'de (Altı vilayet) ve İstanbul'da gizli örgütleri vasıtasıyla isyan, terör, yağma, katliam ve suikast hareketlerini başlattılar. Ancak Doğu Anadolu'da nüfuslarının az olması, Müslüman halkın çoğunlukta olması ve Osmanlı Devleti'nin müdahalesiyle istediklerini elde edemediler.

II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ve barış ortamında, kısmen de olsa Ermeniler, bu tür tahriklerden vazgeçer görünerek, Taşnaklar iktidardaki İttihatçılarla, Hınçaklar Prens Sabahattin'in Hürriyet ve İtilaf Partisi ile temasa geçerek uzlaşma yollarını aradılar. Fakat tekrar uygun bir fırsat buluncaya kadar gizlice faaliyetlerine ve hazırlıklarına devam ettiler. Bu fırsatı, Osmanlı Devletinin

I. Dünya Savaşına girmesiyle yakaladıklarına inanarak, 1915'te Çanakkale ve Sarıkamış savaşları esnasında, başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin en zor zamanında Ruslarla işbirliği yaparak hem onların safında meşru devletlerine karşı savaştılar hem de Doğu Anadolu'da Osmanlıya karşı büyük bir isyan hareketi başlattılar. Bunun üzerine Osmanlı Devleti meşhur "Tehcir" Kanununu çıkartarak (27 Mayıs 1915) Ermenileri geçici olarak savaş bölgesinden uzaklaştırmak için Suriye ve Musul gibi güney vilayetlerine göndermiştir. Böylece sivil Ermeni halkını savaş bölgesinden uzak tutarak can güvenliklerini sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin yenik çıkması ve Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) imzalanmasıyla Ermeniler, Doğu Anadolu'da tekrar harekete geçti ise de Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu tarafından yenilerek Gümrü Antlaşması'nı (2 Aralık 1920) imzalamak zorunda kaldılar. Sovyetler Birliği ile 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'yla da Türk-Ermeni sınırı da çizilmiş oldu.

10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti öngörmüş ise de Ankara Hükümeti bunu tanımamış ve 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşmasıyla hükümsüz kılmıştır. Böylece, Ermeni Meselesinin önemli bir safhası bitmiş oldu. 1923-1973 yılları arasında Türk-Ermeni ilişkileri dostça geçmiştir. Ancak, 1973'de Asala terör örgütü üyesi bir Ermeni tarafından Los Angeles'da Türk Başkonsolosunun öldürülmesiyle Ermeni Meselesi yeni bir boyut kazanarak günümüze kadar devam etmiştir.

(6) Ayastefanos'un 16. Maddesi ile Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskün kasabalarda mahalli şartların gerektirdiği ıslahatın yapılması suretiyle Ermeni toplumunun emniyet altına alınması, Osmanlılara iade edilecek, halen işgal altındaki yerlerin de bundan sonra boşaltılacağı deriş ediliyordu. Gürün, age, s.107.

(7) Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi şöyledir: "Babiali, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir."

İngiltere ve Ermeniler

İngiltere, Amerika Birleşik Devletlerinin 1776'da bağımsızlığını kazanması ve Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesinden itibaren, özellikle XIX. yüzyılda gerek Şark Meselesi gerekse sömürgecilik (Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak) çerçevesi dâhilinde Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenmeye ve özel bir politika takip etmeye başlamıştır. Böyle bir politikanın yürütülebilmesi için İngiltere'nin Osmanlı Devleti içinde bulunan ve kendi menfaatine yönlendirebileceği veya kullanabileceği milletlerden kendisine yarayacak sosyal-siyasi bir zemin yaratması gerekmektedir. Nitekim Fransa Katolikleri, Rusya Ortodoksları himayeleri altına alarak kendilerine dayanak oluşturabilecek bir zemin yaratmışlardı. İngiltere de Protestanlık vasıtasıyla imparatorluk içinde benzer bir zemin sağlamak için Tanzimat'tan Osmanlı devletinin millet-i sadıka dediği Ermenilere el atmıştır⁸.

Mora isyanından ve Yunanistan'ın istiklalinden (1829) sonra Osmanlı bürokrasisinde çalışan Rumlar kısmen görevlerinden ayrılmaya başlamışlardı. Zira Babıâli'nin Rumlara itimadı kalmamıştı. Bunun üzerine devlet kademelerinde güven ve sadakat isteyen mevkilere Ermeniler tayin edilerek, Rumların yerini almışlardı. Bu şekilde Ermenilerin İmparatorlukta önem kazanmasıyla İngiltere, onlarla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Tamamen İngiltere'nin politik ihtiyaçlarından ileri gelen bu ilginin hareket noktası Ermeni Gregoryan Kilisesi ile İngiliz Kilisesi arasındaki yakınlaşma olabilirdi. Zaten İngiltere, doğuda dinin ya da mezhebin oynamış olduğu rolün Fransızlara nazaran geç farkına varmıştı⁹. Böylece İngiltere, Anadolu'da Rus ve Fransız etkisini dengelemek için Ermenileri pohpohlamaya, himaye etmeye ve misyonerlik faaliyetlerine (Protestanlık) başladı. İngiliz ve Amerikalı misyonerler aracılığı ile özellikle Ermenileri, Protestan yapmaya yöneltiler. Misyonerlerin en büyük destekçileri de Osmanlı topraklarındaki İngiliz Dışişleri

mensuplarıydı. Açılan Protestan kiliselerinin ve Protestan kolejlerinin Ermenilerin üzerindeki etkisi ile İngiltere, Osmanlı Devletinin içişlerine karışma imkânını elde etmiştir¹⁰. 1863 Ermeni Milli Nizamnamesi'nin ilanından sonra seçilen ilk Patrik Khirimyan zamanında da, İngiltere ve Protestan cemaat ile Ermeni cemaati arasındaki münasebetlerin artmış olduğunu ve Türk-Ermeni ilişkilerinin de giderek gerginleşmeye başladığını söyleyebiliriz¹¹. Böylece İngiltere, Osmanlı Devleti içinde Fransa ve Rusya'nın faaliyetlerini dengelemeyi başarmış oldu¹² (Şimşir 1989:165).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Rus orduları Ayastefanos'a kadar geldiğinde, Patrik Nerses Varyabedian, Grandük Nikola'nın yanına giderek, imzalanan ateşkes antlaşmasına Ermeniler lehine olan 16. maddeyi eklettirmeyi başardı. Bu durum karşısında Ermenilerin Rus himayesi altına gireceğinden endişelenen İngiltere, İstanbul'daki elçisi Henry Layard ile İstanbul açıklarında bulunan Akdeniz Filosu komutanı Amiral Hornby vasıtasıyla Patrik Nerses ile temasa geçti. Neticede Ermenileri Ruslardan koparmak ve Hint yollarını güvenlik altına almak için Ermenilere muhtar bir Ermenistan'ı çağrıştıracak tarzda vaatlerde bulundu. Ayrıca, İngiltere'nin Ermenistan devletini kurmaya kesin kararlı olduğu istikametinde Ermeni cemaati içinde yoğun bir propaganda faaliyetine girişti¹³.

İngiltere bu propaganda ve entrikaları sayesinde Rusya'ya karşı önemli iki başarı elde etti. Birincisi Ermenileri Rusya'dan kopararak kendi tarafına çekmeyi başarması ikincisi, 4 Haziran 1878 sözleşmesiyle Kıbrıs adasına yerleşmesidir. Bunu gören Rusya, Ermenileri himaye etmekten bir müddet için vazgeçmiş görünüyordu.

(8) Kodaman B., *Türkler Ermeniler ve Avrupa*, Isparta, SDÜ Yayınları, 2003, s.15-17.

(9) Kılıç D., "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansımaları", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara Nobel Yayın, 2003, s.233.

(10) Armaoğlu F., *Siyasi Tarih*, 13. Baskı, tarih yok, Ankara, s.45.

(11) Kodaman B. (2001) age., s10.

(12) Şimşir B., *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)I*, Ankara, TTK, 1989, s.165.

(13) Gürün K, age. s.107.

İngiltere, Ermeni cemaatine, Berlin Kongresine katılması ve dolayısıyla temsilci yollama hususunda teşvik ve tavsiyede bulundu. Bunun üzerine Patrik Nerses, Hrimyan'ı (eski patrik), Minas Ceraz ve Horen Narbey'i (Başpiskopos) Berlin'e gönderdi. Bu heyet Berlin'de Türkiye'de bir Ermenistan teşkili için hazırladıkları projeyi kongreye sundu. Ermeni heyeti tam istediğini elde edememekle beraber, İngiliz diplomatlarının desteği ile 1878 Berlin Antlaşması'na meşhur 61.maddeyi koydurmaya muvaffak oldu. Böylelikle İngiltere, bölgede, ıslahat konusunda Ruslardan geri kalmayacağını mesajını da vermekteydi¹⁴. İngiltere'de 1880'de iktidara gelen Gladstone Hükümeti'nin, 22 Temmuz tarihinde "*Osmanlı Devleti görevlerini yapmak için kararını vermezse, toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını kaybetmek durumunda kalacaktır*" açıklamasıyla, Ermenilere umut verilmek istenmiştir. Ama Patrik Nerses, İngilizlerin kendilerini oyaladığını düşünerek II. Abdülhamit ile uzlaştı¹⁵.

İngiltere, Kıbrıs Adasına yerleşmekle Doğu Akdeniz'deki durumu kuvvetlendirmiş (Hindistan'a giden deniz yolunun güvenliği sağlanmış olmakta) ve Rus tehlikesini şimdilik engellemiş oluyordu. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını tekrar benimseyerek, Babıâli'yle iyi geçinme yolunu seçti. Bu durumdan Ermeniler memnun olmamakla beraber, İngiliz kamuoyunun devam eden destek ve yardımının kesilmemesi için pek fazla ses çıkartmadılar.

Babıâli ile Londra arasındaki ilişkiler, 22 Mayıs 1887'de Mısır'la ilgili sözleşmenin II. Abdülhamit tarafından reddiyle bozuldu. Bu tarihten itibaren İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması politikasından kesin olarak vazgeçti ve Babıâli'yi zor durumda bırakmanın yollarını aramaya koyuldu. Nitekim Ermeni meselesini tekrar ele alarak, canlandırmaya başladı¹⁶.

1894 yılında Aşıkyan'ın yerine ihtilalci Hınçak¹⁷ komitesiyle temasta bulunan İngiliz taraftarı İzmirliyan'ın Patrik seçilmesiyle Ermeni olayları giderek arttı. Nitekim 1895'te Hınçak Komitesi üyesi olan Martik Saroukhanyan Londra'dan ayrılacak isyan hazırlıkları yapmak üzere Van'a gönderildi. 11 Mayıs 1895'te İngiltere'nin teşebbüsüyle Düvel-i Muazzama'nın İstanbul elçileri Babıâli'ye Berlin Antlaşmasınının 61. maddesiyle ilgili bir memorandum sundular. İngiliz gazeteleri (Times, Standart, Daily News, Daily Telegraph gibi) Ermeniler lehine yazılarını artırmışlardır¹⁸. İç politik sebeplerden dolayı Gladstone da Ermeniler lehine, Sultan Abdülhamid ve hükümeti aleyhine beyanatlar vermeye başlamıştır. Bütün bu gelişmeler Ermenileri cesaretlendiriyor ve isyana teşvik ediyordu. Nitekim 18 Eylül 1895'te Kumkapı Olaylarıyla İstanbul'da isyana kalkıştılar. Olaylara katılan, her şeyden habersiz Ermenilerin, elebaşlarına "İngiliz Filosu, Çanakkale Boğazını henüz geçmedi mi?" şeklinde yönelttikleri soru, olaylarda İngiliz parmağının ve tahrikinin olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

1897 Türk-Yunan Savaşı'ndan Osmanlı Devletinin galip çıkması ve bu savaş esnasında İngiliz sömürgelerindeki Müslümanların (özellikle Mısır ve Hint Müslümanları) Osmanlıya maddi yardım göndermeleri ve İngiliz hükümetinden Babıâli'yi desteklemesini istemeleri, İngiltere'yi politikasını gözden geçirmeye sevk etmeye ve geçici bir süre Ermeni meselesini terk etmeye zorlamıştır. Zaten bu sırada İngiltere sömürgeleriyle daha fazla meşgul olmak istiyordu. Ayrıca II. Abdülhamid'in Panislamist (İttihad-ı İslam) politikasının sömürgeler için de etkili olabile-

(14) Küçük C., *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1984, s.12.

(15) Kodaman B., (2001), age, s.10.

(16) Age., s.11.

(17) Hınçak; çan, çan sesi anlamındadır. Hınçak Komitesi Ağustos 1887 de İsviçre'nin Cenevre kentinde Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg ile karısı Mara ve beş arkadaşı tarafından kurulmuştur. Hınçak Komitesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Öke, age, s.94-95.

(18) Kodaman T., *Dağlık Karabağ Olayları*, GÜSBE, YL tezi, Ankara, 1993, s.41.

ceği endişesi, İngiltere'yi Babıâli'yle iyi geçinmeye yöneltti. İngiliz politikasında meydana gelen bu değişikliğin, Ermeni Meselesinin arka plana atılmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Nitekim 1904 Reval görüşmesinde İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne tamamen sırt çevirdiğini görüyoruz¹⁹. Zira Kıbrıs'ı, Mısır'ı, Süveyş Kanalı'nı, Kuveyt'i elinde bulunduran ve Hindistan veya sömürgelerine giden yolları güvenlik altına almış bulunan İngiltere'nin, Rusya'ya karşı tampon bir Ermeni devletine ve Protestan Ermeni cemaatine ihtiyacı kalmamıştı.

Ancak, İttihat ve Terakki hükümetleri zamanında Osmanlı Devleti'nin Almanya yanlısı politika takip etmesi²⁰ ve I. Dünya Savaşı'nda Almanya yanında savaşa girmesi üzerine, İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama politikasına tekrar döndü. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması İngiliz politikasındaki bu değişikliğin somut örneğini teşkil etmektedir.

Rusya ve Ermeniler

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında rol oynayan devletlerin başında gelen Rusya, Avrupa'da büyük devlet oluşunu Çar Petro²¹ (1682-1725) zamanında kendisine üç hedef seçmişti. Baltık (İsveç meselesi) sahilleri ile Karadeniz'e (Türk meselesi) açılmak ve Polonya'yı almak²². Petro, kendi Çarlığı döneminde Karadeniz'e ulaşamadı, fakat Baltık meselesini ve kısmen de olsa Polonya meselesini halletmişti²³. Karadeniz'e açılmayı ise, Petro'nun siyasi vasiyeti²⁴ olarak benimseyen diğer Rus Çarları gerçekleştirmeye çalışmalarıdır. Genel olarak bilindiği şekliyle, sıcak denizlere inne olarak da isimlendirilen bu politikanın gerçekleşmesi için iki güzergâh bulunmaktaydı. İlki, Boğazlar yoluyla Akdeniz'e inmek; ikincisi ise İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inmekti²⁵. Ama ikinci güzergâh ile ilgili politikalarında 1980'lerin başına, yani Afganistan'ı işgal edene kadar başarısız olmuşlardır. Bu yüzden daha çok

ilk güzergâh ile ilgilenen Rusya için Akdeniz'e inmenin de iki yolu mevcuttu. Birincisi Balkanlar'dan veya Boğazlardan; ikincisi ise Kafkasya ve Anadolu üzerinden. Her iki yol üzerinde de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti mevcut idi. Petro'dan beri Osmanlı Devleti'nin aleyhine Rusya'yı genişletmek, İstanbul'u ele geçirecek Ortodoks dünyasının lideri olmak Rus Çarlarının temel politikası olmuştur. Rusya, Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan İskenderun'a inmek için, Güney Kafkasya'da, Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da (Adana-Maraş) bulunan ve Hıristiyan olan Ermenilerden istifade etmek ve bölgede kendi politik çıkarlarına hizmet edebilecek tampon bir Ermeni devleti kurmak için teşebbüse geçmiştir.

Bu maksatla, 1723-1724 yıllarında Rusya, Ermenilerle temasa geçerek, onların dostluğunu ve ittifakını aramaya başladı ve Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerle dostluk ve ticaret antlaşması imzaladı²⁶. Bu politikasında fazla bir güçlkle karşılaşmadı. Zira Osmanlı ve İran gibi iki Müslüman devletin tehdidi ve hatta hâkimiyeti altında olan Ermeniler, Rusların Kafkasya'ya inmesiyle tabii müttefiklerini ve kurtarıcılarını bulduklarına inanmışlardır. Bu karşılıklı ilgi ve temas zamanla dostluk ve İttifaka dönüştü. Nitekim 1723-24'de yapılan bir antlaşma 1783'de yenilenmiştir. Bu antlaşmayla Osmanlılar ile İran'a karşı koruma sözü verilen Ermeniler bir çeşit Rus himayesine girmiş oldular²⁷. Artık Osmanlıya karşı Ermenilerin doğal bir hamisi, Rusların

(19) Kodaman, B., 2001, age, s.11.

(20) İttihat ve Terakki dönemi ile I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin tekrar Ermeni yanlısı bir politika izlemesi ile ilgili ayrıntılı İngiliz kaynakları için bkz: Demirel M., İngiliz Belgelerinde Türkiye Ermenilerine Yaklaşım (1860-1918), *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara Nobel Yayın, 2003, ss.241-250.

(21) Çar Petro'nun hakimiyeti ve politikaları için bkz: Kurat A. N., *Rusya Tarihi*, Ankara, TTK, 1993, s.252-274.

(22) Gürün, age, s.76.

(23) Kurat A.N., *Türkiye ve Rusya*, Ankara, AÜDTCF Yayınları, 1970, s.22.

(24) Çar Petro'nun siyasi vasiyetnamesinin ayrıntıları için bkz. Meram A.K., *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969, ss.74-82.

(25) Gürün, age, s.76.

(26) Saray M., "Türk Rus Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, s.125-131.

(27) Saray,M., "Turco-Soviet Relations and the Armenian Issue", *The Eastern Questions:Imperialism and the Armenian Community*, Ankara, 1987, s.105.

da doğal bir müttefiki vardı. Bu durum, Rusya'nın Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde, siyasi ve askeri strateji belirlenmesinde etkili olmuştur²⁸.

1804'de Rus-İran savaşının ardından, bölgede İran Şahının otoritesi zayıflamış ve Rusya, Eçmiyazin'e yaklaşmıştır. 8 Şubat 1828'de İran'la yaptığı Türkmençay Antlaşması ile Güney Kafkasya'da İran hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler Çarlık Rusyası'nın yönetimine girerken, Eçmiyazin Katagigoslugu da Rusya sınırları içinde kalmış oluyordu. 1829'da Osmanlı Devleti ile imzaladığı Edirne Antlaşması'ndan sonra Rusya, bu iki devletle kendi arasında tampon bir bölge oluşturma teşebbüsüne girdi²⁹. Bu maksatla İran ve Osmanlı topraklarından göç ettirdiği Ermenileri, Erivan merkez olmak üzere bölgeye yerleştirmiştir. Bu tarihten itibaren Rusya, Bölgenin demografik yapısını da değiştirmeye yönelik politikaları uygulamaya başlamıştır. Tarihi kaynaklara ve olaylara inildiğinde bölgedeki Ermeni nüfusunun, söz konusu Türkmençay Antlaşması'ndan sonra İran'dan getirilen kırk bin, daha sonraki yıllarda Osmanlı Devletinden gelen Ermenilerle arttığı bilinen bir gerçektir. O dönemlerde Erivan Hanlığının, (sınırları hemen hemen bugünkü Ermenistan sınırları ile örtüşür) nüfusunun % 76'sı Azeri Türkü, % 24'ü Ermeni'yd³⁰. Böylece Rusya, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki topraklarına saldırılarını başlatılmak ve müdahalede bulunabilmek için önemli bir üsse sahip olmuştur. Rusya'nın bu politikasıyla aynı zamanda hem Ermenilerle Osmanlı Devleti, hem de Ermenilerle Azeriler arasında ciddi husumet tohumları saçılmaya başlanmış oldu.

Çarlık Rusyası, sınırları içinde bulunan Ermenilerin inançlarını, 1836 tarihinde resmen tanıyarak, Pologenia adı verilen kanunu çıkardı³¹. Rus Hükümeti böylece, Osmanlı Ermenileri için Kiliseyi cazibe merkezi haline getirip, sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirebileceği bir aracı elde etmek istiyor-

du. Tabii ki asıl hedef, Gregoryen olan Ermenilerin Ortodoksları olarak kullanılmasıydı³².

Avrupalı büyük devletlerin (İngiltere ve Fransa) 1841'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü garanti etmelerine rağmen Rusya, Doğu Anadolu'da Osmanlı'ya karşı Ermenileri kullanmaya devam etmiştir. Nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından galip çıkan Rusya, Babiâli ile imzaladığı Ayastefanos Antlaşmasına koydurduğu 16. madde ile tekrar Ermenilerin hamisi rolünü üstlendi ve Doğu Anadolu'da Muhtar bir Ermenistan kurma denemesine girişti³³. Fakat Rus himayesinde kurulacak muhtar bir Ermenistan'ın kendi menfaatleriyle bağdaşmayacağını gören İngiltere, işe müdahale ederek, Rusya'nın emellerine engel olmak için harekete geçti. Nitekim Berlin Kongresinde Rus isteklerinin gerçekleşmesine mani oldu. Bu durum karşısında Ermeni kamuoyu, İngiltere ve Rusya taraftarları olmak üzere ikiye ayrılarak, her iki devletten de faydalanmaya kalktı. Gerçekten de her iki devlet de Ermenileri Osmanlıya karşı hem tahrik etmişler hem de desteklemişlerdir.

1878 Berlin Konferansı sonrasında, Balkanlar'ın büyük bir kısmının Osmanlı devletinden ayrılması ile bu topraklar, Osmanlıya karşı savaş açma bahanesi olmaktan çıkmıştır. Sıcak denizlere inmenin tek yolu olarak Doğu Anadolu güzergâhı kalmaktaydı. Rusya, bu sebeple Ermeniler lehine yapılacak olan ıslahatlarla ilgilenmeye başlamıştır³⁴. Fakat 1881'de Çar II. Aleksandr'ın ölümü, İngiltere'nin asıl maksadının Ermenistan'a tam bağımsızlık kazandırmak olduğunun anlaşılması ve Asya'da tekrar İngiltere ile nüfuz mücadelesinin başlaması üzerine, Rusya Ermeniler için öngörülen ıslahatlarla ilgilenme-

(28) McCarthy J., *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul, 1998, s.25.

(29) Caferoğlu A. "Kuzey Azerbaycan", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s.1104-1110.

(30) Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, *Dağlık Karabağ Hayaller ve Gerçekler*, no.37, Ankara, 1989, s.40.

(31) Kılıç D., "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü (1828-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, sayı2, 2001, s.53.

(32) Agm, s.54.

(33) Karal E.Z., *Osmanlı Tarihi*, cilt 8, Ankara, 1983, s.129.

(34) Gürün, age, s.79.

yi adeta bırakmıştır. 1885'te de, bu politika değişikliğine istinaden, kendi sınırları içinde bulunan Ermenilere ait bütün dini okulları kapatmıştır. Özellikle, 1905 Rus-Japon Savaşında yenilgiye uğraması ve 1907'de imzalanan İngiliz-Rus Sömürge Antlaşması ile Asya üzerinde anlaşmaya varılması üzerine Rusya, Ermeni bağımsızlığını tamamen bir kenara bırakarak, diğer büyük devletlerle Osmanlı İmparatorluğunda nüfuz bölgeleri elde etmek için çalışmıştır. Nitekim 1915 Boğazlar Anlaşması, 1915 Londra Anlaşması, 1916 Sykes-Picot, 1917 Saint Jean de Maurienne Anlaşmaları bunun somut delilleridir.

Sonuç

Ermeni Meselesi'nin çıkışında ve uluslararası mesele haline gelişinde, daha çok İngiltere ve Rusya'nın doğuda takip ettikleri emperyalist politikaların ve aralarındaki siyasi rekabetin önemli rolü olmuştu. Türkiye sınırları dâhilinde yaşayan Ermeniler de, bu emperyalist politikaların gerçekleşmesi için araç olarak kullanılmışlardır. İngiltere, Rus tehdidine karşı sömürge yollarının güvenliği sağlamak; Rusya ise sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirebilmek için Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bulunan Ermenileri bağımsızlık vaadiyle kullanmışlardır. Ermeni Meselesi, uluslararası politikada ve siyasi tarihte pek çok örneğini görebileceğimiz, emperyalist politika izleyen devletlerin yarattığı ve kendi çıkarları için kullandıkları bir bahane, bir olaydır. Ermeniler de "*araç millet*" olmaktan kendilerini kurtaramamışlardır.

Nitekim bunun böyle olduğunu bizzat İngiltere'nin ve Rusya'nın tavırları göstermiştir. Mesela İngiltere 1878'de Kıbrıs'a ve 1881'de Mısır'a yerleştikten sonra Ermenileri bırakmıştır. I. Dünya Savaşına Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında iştirak etmesiyle İngiltere tekrar Ermenileri kullanarak, onların tezlerini savunmuş ve Sevr Antlaşmasıyla Ermeni Devletini kurdurmaya çalışmıştır. Türk Kurtuluş Savaşının başarıyla sonuçlanması ve

dünya dengelerinin değişmesi üzerine Lozan Barış görüşmelerinde Ermenilere sahip çıkmamıştır.

Rusya da, II. Abdülhamid'in 1890'dan sonra Rus Çarı ile yakınlaşmasıyla, İngiliz etkisinde kalacak bağımsız bir Ermenistan'a taraftar olmamıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde Ermenilerden yararlanmak için onların tezini destekler görünmüştür. Ekim 1917 Komünist İhtilali sonunda Sovyetler Birliği'nin politikaları değişmiş ve Lenin zamanında Sovyetler, emperyalizme karşı savaşan Mustafa Kemal'in yanında yer almış ve Ermenilerin iddialarına destek vermemiştir.

Kaynaklar

ANDERSON Matthew Smith, (2001). Doğu Sorunu 1774-1923, çev. İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ARMAOĞLU Fahir, (T.y.), Siyasi Tarih, Genişletilmiş 13.baskı, Ankara: Alkım Yayınevi.

Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, (1989). Dağlık Karabağ Hayaller ve Gerçekler, no:37, Ankara.

CAFEROĞLU Ahmet, (1976). "Kuzey Azerbaycan", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara,1104.

DEMİREL Muammer, (2003). "İngiliz Belgelerinde Türkiye Ermenilerine Yaklaşım (1860 - 1918)", Dünden Bugüne Türk - Ermeni İlişkileri, Der: İdris BAL-Mustafa ÇUFALI, Ankara: Nobel Yayınları, Sayfa No.241-252.

GÖNLÜBOL Mehmet, (1985). Uluslararası Politika, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

GÜRÜN Kamuran, (1983). Ermeni Dosyası, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KARAL Enver Ziya, (1983) Osmanlı Tarihi, Cilt 8. Ankara.

KILIÇ Davut, (2001). "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti'nde Eçmiyazın Kilisesi'nin Rolü (1828 - 1915)". Ermeni Araştırmaları, Sayı No:2, Ankara, Sayfa No. 49-64.

KILIÇ Davut, (2003). "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansımaları", Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, Der: İdris BAL-Mustafa ÇUFALI, Ankara: Nobel Yayınları, Sayfa No.233.

KODAMAN Bayram, (2001). Ermeni Macerası, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.

KODAMAN Bayram, (Der), (2003), Türkler-Ermeniler ve Avrupa. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.

KODAMAN Timuçin, (1993), Dağlık Karabağ Olayları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Ankara.

KURAT Akdes Nimet, (1970). Türkiye ve Rusya, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

KURAT Akdes Nimet, (1993). Rusya Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KÜÇÜK Mustafa, (1999). “Şark Meselesi Çerçevesinde ve II. Meşrutiyete Kadar Olan Dönemde Osmanlı Devleti'nin Siyasi Vaziyeti”, Osmanlı, Cilt II, Sayfa No.51-62.

KÜÇÜK Cevdet, (1984). Osmanlı Diplomasi-si'nde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı, 1878-1897, İstanbul.

McCARTHY Justin, (1998). Ölüm ve Sürgün. Çev. B.Umar, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

MERAM Ali Kemal, (1969). Türk Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul: Kitap Yayınevi.

ÖKE M. Kemal, (1986). Ermeni Meselesi, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları.

SANDER Oral, (1997). Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e Kadar. Ankara: İmge Yayınevi.

SARAY Mehmet, (1985). “Türk-Rus Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara, Sayfa No.125.

SARAY Mehmet, (1987). “Turco-Soviet Relations and the Armenian Issue”, The Eastern Question: Imperialism and The Armenian Community, Ankara.

SÖNMEZOĞLU Faruk, (1989). Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, İstanbul: Filiz Yayınevi.

ŞİMŞİR Bilal (1989). British Documents on Ottoman Armenians (1956 - 1880) I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

URAS Esat, (1987). Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul.